

СЕЛСКОСТОПАНСКА АКАДЕМИЯ
ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА
СЪЗДАДЕН ПРЕЗ 1935

Отдел “Икономика и управление на организациите в земеделието и в
селските райони”

Михаела Михайлова Михайлова

**Поземлените отношения и влиянието на институционалната среда
върху българското селско стопанство**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен “доктор”
професионално направление 3.8. Икономика,
докторска програма: Икономика и управление (земеделие)

Научен ръководител:
проф. д-р Пламена Георгиева Йовчевска

София, 2022 г.

Защитата ще се проведе на 05.04.2022 г. (вторник) от 11,00 ч. в Заседателната зала на Институт по аграрна икономика към ССА, София пред Научно жури в състав:

проф. д-р Нина Котева - рецензент
проф. д-р Иван Пенев – рецензент
проф. д-р Дарина Русчева – становище
доц. д-р Божидар Иванов – становище
доц. д-р Минко Георгиев - становище

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

АКТУАЛНОСТ НА ПРОБЛЕМА

Изследването на поземлените отношения (ПО) е част от процеса на изучаване характера и състоянието на икономическите отношения и промените в стопанската среда, в която функционира селското стопанство. Характерът на ПО се определя от пряката им симбиоза с производствените и икономическите отношения в отрасъла. Процесите в поземлените отношения и темата за земята се разглеждат още при зараждането на икономическите теории. Това се дължи на факта, че земята е основният производствен фактор в системата земя - труд - капитал.

Дисертационното изследване се извежда от необходимостта от анализ на проблемите, възникнали след проведената поземлена и аграрна реформа през 90-те години, както и поради промените в институционалната среда за функциониране на българското земеделие след присъединяването на страната към общото европейско икономическо пространство. На преден план е необходимостта от решения на проблеми, свързани с неуспешната поземлена и аграрна реформа от една страна, и част от новите процеси, възникнали от ползването на земята в условията на ОСП на ЕС, от друга, които, поради заложените стимули, изкривяват реалните процеси в икономическата система. Проявява се стремеж към изпълнение на условия за усвояване на субсидии.

През 1991 г., със Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (ЗСПЗЗ), частната собственост върху земеделската земя у нас се възстановява в реални граници. Това законодателно решение не подпомага подобряването на стопанската среда в селското стопанство. Отрасълът стагнира заради разпокъсването на земята и връщането ѝ на собственици, изгубили връзка със селско стопанство. Този характер на собствеността, а по-късно и стремежът за усвояване на субсидии от ЕС, водят до снижаване на конкурентоспособността на българското селско стопанство. Поземлените отношения започват дълъг процес на развитие. В земеползването и земевладението, двете страни на ПО, се отразяват проблеми в динамично променящата се институционална среда. Разпокъсаният характер и липсата на връзка на собственика със земята води до появата на

пустеещи земи и намаляване на много от производствените обеми на земеделска продукция в страната, в сравнение с периода на плановото стопанство. От 2,5 до 3 млн. души са зависими/свързани с процеси, произтичащи от състоянието на ПО у нас. Голяма част от собствениците и стопанисващите земеделската земя са неудовлетворени от развитието и ефективността на земеделието както и от утежнените административни процеси по възстановяване собствеността на земята. В дисертационното изследване се разглежда както законодателството, така и влиянието, което правната рамка оказва върху икономическата среда и симбиозната връзка помежду им. Успоредното изследване на институционалната среда и влиянието ѝ върху икономическото състояние на отрасъла позволява да се търсят отговори на въпроси, свързани с решаване на горепосочените проблеми в ПО. Всичко това налага да се потърси методологично подходящ подход за изучаване и анализиране на проблемите, още повече, че част от тях имат интердисциплинарен характер.

Ограничителни условия на изследването: Изследването се извежда при определени предварително поставени условия. Използвани са две бази данни - от САПИ и аграрните доклади МЗХ в периода от 1990 – 2007 г. и НСИ, Евростат и аграрни доклади на МЗХ в периода 2007 – 2018 г. Двата периода не са съпоставими/сравними, предвид използваните различни методи при събирането на информацията. В дисертацията се работи с мерна единица в хектари, за да има сравнимост с процесите в други държави и да се избегне разминаване в данните през двата периода на изследването.

ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ И ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследването е промяната в институционалната среда върху поземлените отношения в България и влиянието на зрелостта на поземлените отношения върху мястото на селското стопанство в национална икономика.

Предмет на изследването е симбиозата/системната връзка между състоянието на ПО и селското стопанство в различни исторически периоди и влияние на различната институционална среда.

Целта на дисертационното изследване е да се разкрият съществуващите проблеми и направи анализ, с оглед очертаване на насоки за промяна, усъвършенстване и подобряване

на прилагането на общностната политика в областта на поземлените отношения в българското селско стопанство.

Задачи:

- На основа на критичен литературен преглед да се изведе ролята на земята при развитието и усъвършенстването на икономическите теории
- Да се направи преглед на институционалната среда, водеща до промени в ПО в периода на преход към пазарно стопанство.
- Анализ на развитието на поземлените отношения в двата сегмента - земеползването и земевладеенето през периода 1990 – 2018 г.
- Оценка на влиянието на поземлените отношения върху икономическата значимост на отрасъла – създаване на стойност, на добавена стойност и подобряване социално – икономическото състояние в селското стопанство.
- Да се очертаят насоките на развитие на поземлените отношения в условията на новия програмен период на ОСП на ЕС 2021-2027 г.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ТЕЗА И ХИПОТЕЗИ

Теза: Проблемите свързани с ПО са основополагащи за състоянието на селското стопанство и мястото на отрасъла в икономиката на страната като цяло. Поземлените отношения като обществени отношения в селското стопанство все още имат незрял характер. Динамиката в развитието им е предопределена от трансформацията на социалния модел на обществото през 90-те години и от прилагането на *aquis communautaire*¹ след 2007 г.

Хипотези:

1. Преходът от планово управлявано към либерално стопанство/пазарно стопанство без икономически анализ и подходяща законодателна рамка, при прилагане на чисто политически решения, води до раздробяване на поземлената собственост.

¹ Съвкупното законодателство на ЕС, което се прилага във всяка една страна членка.

2. Реституционните процеси протичат хаотично, законодателството променя динамично институционалната среда, обременява бюрократичната структура, което възпрепятства нормалното функциониране на двата сегмента на поземлените отношения - земеползването и земевладението.

3. Институционалната рамка на ОСП е съществен фактор за съзряване на поземлените отношения, за активизиране на пазара и усъвършенстване на земеползването и земевладението.

4. Динамичните промени в поземлените отношения имат активно влияние върху стопанската среда за функциониране на отрасъл селско стопанство у нас.

СТРУКТУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е структурирано в три стандартни глави: теоретично-методологична, аналитично-изследователска и конструктивна. Общият обем на целия дисертационен труд е 233 страници, в това число 44 графики, 20 таблици, 4 фигури и 242 източника на информация.

Съдържание

Въведение

ГЛАВА ПЪРВА: ТЕОРИТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ	
1. Земята и поземлените отношения в икономическата теория	
1.1. Предкласическа икономическа школа	
1.2. Теорията на икономическия класицизъм.....	
1.3. Неокласическата школа.....	
1.4. Поземлените отношения и ролята им за усъвършенстване на икономическата теория	
1.5. Българска школа.....	
2. Методически инструментариум	
2.1. PESTLE анализ на селското стопанство	
2.2. Четири нива на социално – икономически анализ.....	
2.3. Модел на капитализация на земята	
2.4. CAPRI модел за моделиране на политики	
Изводи:	
ГЛАВА ВТОРА: АНАЛИЗ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ.....	

1. PESTLE анализ на състоянието на българското селско стопанство	
2. Поземлени отношения в периода на трансформацията	
Ниво 1. Социална среда.....	
Ниво 2. Институционална среда.....	
Ниво 3. Управленски структури	
Ниво 4. Разпределение на ресурсите.....	
3. Поземлените отношения в общото европейско икономическо пространство	Грешка!
Показалецът не е дефиниран.	
Ниво 1. Социална среда.....	
Ниво 2. Институционална среда.....	
Ниво 3. Управленски структури	
Ниво 4. Разпределение на ресурсите.....	
Изводи:	
ГЛАВА ТРЕТА: НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ	
1. Тенденции при прилагане на ОСП 2021-2027.....	
2. Влияние на СЕП върху капитализацията на земята	
3. Влияние на ОСП след 2020+ върху регионалното развитие.....	
4. Селскостопанската конюнктура в България при липса на първи стълб.....	
Изводи:	
Обобщение:..... Грешка! Показалецът не е дефиниран.	
Теоретично-приложни приноси моменти в дисертационното изследване на докторанта :	
Използвани съкращения:	
Съдържание на фигури	
Съдържание на графики	
Използвана литература:	

II. СИНТЕЗИРАНО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРИТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Отношението на стопанските субекти към поземления ресурс като незаменим фактор в стопанската дейност в земеделието поражда интереса на изследователи от различни епохи. Същевременно, в хода на еволюцията на обществата, между самите стопански субекти се пораждат сложни връзки на взаимоотношения, които са част от икономическата система на селското стопанство.

Теоретична рамка

Анализът на поземлените отношения е основан на определени икономически учения/теории за ролята на земята в стопанската активност на агентите/актьорите в селското стопанство. Икономически мотиви и решения са в основата на всички промени в ПО (в т.ч. земеползване и земевладеене). В тази връзка в изследването проучваме/открояваме определени учения, извеждащи ролята на земята в икономическата теория. Този критичен преглед/анализ на литературни източници, автори, школи, течения се извежда в концептуален и в исторически план. Проблематиката, свързана със земята, е обект на интердисциплинарно проучване от изследователи от различни направления в науката: философи, икономисти, математици, географи и др. Подкрепяме всички автори, които считат, че изучаването на тематиката, свързана със земята следва динамиката на стопанската конюнктура в различни периоди от социално-икономическото развитие на обществата. Изследването е ограничено до онези икономически теории, които са предизвикали промяна във възприемането или концептуализацията на земята и в частност на поземлените отношения.

В рамките на *предкласическата икономическа школа* през XV^{ти} век, предвид динамизирания стопански живот се зараждат редица научни направления. Най-важно сред тях е учението на *меркантилизма*, който доминира в икономическата теория и властва в стопанската практика в Европа до XVIII^{ти} век. Видни представители са: Франсис Бейкън, Томас Ман, Уилям Пети и др., които защитават концентрацията на поземлената собственост и утвърждаването на пазарните отношения. От институционална гледна точка по-голямата част от икономическата система на обществата в този исторически период все още се доминира от феодализма. Земята остава основен елемент в общия обществен/феодалния ред, в основата на военната, съдебната, административната и политическата система. Земята не само е важен източник на богатство за изхранване на нарастващо население и източник на ценни суровини и материали, но земята е и основополагащ фактор и при организиране на обществения живот. С това се обяснява значението на фактора земя за развитието и състоянието на социално-икономическите отношения в обществата.

Физиократите са първата научна школа, която откроява значимостта и ролята на земята. Изследванията им дават съществен импулс за развитие на политическата икономия. *Tableau économique* или Икономическата таблица е икономически модел, описан за първи път от френския икономист Франсоа Кене (François Quesnay 1694 – 1774) през 1758 г., който поставя основите на физиократичната школа по икономика. Според физиократите нивото на селскостопанската продукция и нетният продукт определят общото ниво на икономическа активност. Кантилон (Richard Cantillon 1680 – 1734) смята собственикът на земята като единствен независим производител. Увеличаването на нетния продукт позволява на собствениците на земя да инвестират в подобряването на земите си. Търсят се фундаментални отношения между земята и труда. С развитието на философията и политиката се извежда значимостта на индивида и започва да се търсят фундаменталните отношения между земята и труда на индивида. Кантилон разглежда земята като единственият оригинален и основен приносител на богатство. Вътрешните стойности на стоките се намаляват спрямо количеството земя, което е пряко и непряко необходимо за тяхното производство. Тези въплътени в земята вътрешни ценности могат да бъдат трансферирани и в парични ценности. Физиократите считат че цената на земята се определя от нейния бонитет. Докато за Кантилон (Richard Cantillon 1680–1734) земята е източник на всякаква стойност, Пети по различен начин предлага възможността да се тълкува отношението „земята – труд“, или „труд - земя“ и да се търсят връзки между тях. Стойността на земята, според него, зависи от отношението на оная по-голяма или по-малка част от принасяния от нея доход, която се заплаща за ползването ѝ (т.е. на рентата), към простия труд, изразходван за създаването на този доход. Пети (Sir William Petty, 1623–1687) смята, че трябва не само да се разглеждат икономическите процеси, но и да се наблегне на разбирането им и осъзнаването на тяхната вътрешна природа и същност с цел по-добри изводи за икономиката. За тази цел Пети съветва да обясним тайнствената природа както на паричната рента, наречена процент, така и на рентата от земята и домовете. Джон Лок (John Locke 1632 – 1704) надгражда теорията на Пети и счита че земята е функция от размера на изразходвания труд за нейното подобряване. Възприемането на физиократите за земята като невъзпроизводим фактор за производството, може да се тълкува, че земята преди всичко е физически фактор, а не толкова икономически. Според Монкретиен има съвкупност от правила по отношение на стопанската политика. Той се застъпва за

„природното богатство, тоест производството на селскостопански продукти“ и предлага да се учредяват занаятчийски школи, да се откриват обществени работилници, за да се подобрява качеството да се ограничава вноса. Промяната на стопанската среда през XVIII^{ти} век ражда нови теоретични школи свързани със земята, които са в основата на *икономическия класицизъм*. Той свързва цената на земята с поземлената рента и е близо до разбирането, че става дума за капитализирана поземлена рента, но не успява да достигне до това вярно теоретично обобщение. Сър Уилям Пети идва забележително близо до идеята, че обменната стойност на стоката се определя от количеството труд, необходим за нейното производство. Половин век по-късно Ричард Кантилон (Richard Cantillon 1680 - 1734) отличава пазарната цена на "вътрешна стойност", като последната е пропорционална на земята и труда, необходими за неговото производство. Това е времето на възхода на индустриалната класа и началото на упадък на значението на рентиерите. Главната научноизследователска програма на класическите икономисти е да извлекат връзката между цените и техните вложения: труд, капитал и земя, както и техния принос за икономическия растеж. Много от основните понятия и принципи на класическата икономика са изведени в изследването на Смит за природата и причините за богатството на нациите (Adam Smith, 1776). Когато Адам Смит написва трактата, индустриалната революция едва започва. Това обяснява убеждението му, че селското стопанство, а не производството, е основният източник на богатство. Цената, платена за използването на земя, според Смит е монополно наемане. Предположения на Адам Смит за възвръщаемостта на земята (както и за факторите, използвани в производството), са тези на нарастващата възвращаемост. Анализите на Смит върху земята и рентите показват, че той не дава висока оценка нито към земевладелците, нито към работодателите, които се облагодетелстват от „монополни цени не поради никакви усилия, а само благодарение на собствеността си върху земята, нейното разположение и нейната плодородност. Джон Стюарт Мил (John Stuart Mill 1806 –1873) също допринася за развитието на икономическата теория по отношение на земята, той представя онова, което по-късно се нарича "екстензивен марж": тъй като увеличаването на населението води до използването на по-бедни почви, това води до по-ниска възвръщаемост. Рентата според Давид Риардо е онзи дял от продукта на земята, който се плаща на земевладелеца, а източник на рентата – прилагания към земята труд. В теорията на Рикардо съществуват две причини за наем: неравномерното плодородие

и недостиг на земята. В системното развитие на трудовата теория на Рикардо за стойността, наемът е обяснен изцяло по отношение на труда. Обменните стойности на селскостопанските продукти се определят от капиталовите и трудовите разходи, прилагани за маргиналната земя. Тук Рикардо има противоположни виждания спрямо Кантилон и физиократите. Карл Маркс (Karl Heinrich Marx 1818 –1883) възприема много от възгледите на класическите икономисти. Теорията за стойността на Маркс е силно повлияна от теорията за стойността на Рикардо. За разлика от много от неговите съвременници, той не вижда земята като фиксирана цялост, тъй като плодородието на земята може да бъде повлияно от човешкия труд (Маркс (1867) 1967: 139). Той смята, че в капиталистическата система съществува тенденция за намаляване на плодородието на земята, което не е далеч от вече обсъждани в миналото идеи. За Маркс наемът е "продукт на обществото, а не на почвата", отразяващо прилагането на власт върху даден парцел, а не за различни степени на плодородието му. Теорията за рентата на Маркс е най-трудната част от неговата Икономическа теория. Според трудовата теория, в селското стопанство по-малко производителният труд определя пазарната стойност на храната. Много различен поглед върху земята е представен от Йохан Хайнрих фон Тюнен (Johann Heinrich Von Thunen 1783 – 1850). Фон Тюнен в книгата си "Изолирана държава" (1826) използва разстоянието като централна концепция. Той се интересува от модела на селскостопанската продукция около централния град в изолирано състояние, в равнина с еднакво плодородие. Хенри Джордж е една от главните фигури на американската икономика от XIX век. Той е смятан за последния класически икономист. Творчеството му предлага идеи от класическата и неокласическата икономика и е написано в период на значителен икономически възход. За повечето от горепосочените автори земята има специална роля в производствения процес и техните трудове са фокусирани върху въпросите за производителността на земята или разпределението на приходите от нея. *Класическите икономисти* полагат основите на съвременната икономика. В по-голямата част от анализите на представителите на класиците земята запазва специалната си роля. Тъй като плодородната земя се смята за такава с ограничено предлагане, класическите икономисти смятат, че селскостопанската продукция ще бъде обект на намаляваща възвращаемост. От друга страна, индустриалните машини биха могли да бъдат възпроизвеждани и биха могли да се използват за неопределено време, при наличието на подходящи ресурси. Агрегатната продуктова функция, чиято концепция

е създадена от представителите на класическата школа, може да се представи в уравнението: $Y = f(L, K, N)$, където Y = продукция, L = земя, K = капитал и N = труд. Тази "класическа триада", разработена от признаването на трите категории участници в икономическия процес - земевладелец, работници и капиталисти е свързано с триада от доходи - наеми, заплати и интерес. Въпреки, че има много изследвания за влиянието на промените в средата върху съдържанието на теориите, не може да се даде еднозначно обяснение за промяната, довела до "неокласическата революция". Разграничителните характеристики на неокласическата икономика вероятно се оформят от продължителността на индустриалната революцията, темпото на технологичното развитие, превключването от икономики, основани на храни и влакна, към икономики на горива, и икономики в индустриализирания свят, които изглеждат почти независими от добивната промишленост. В неокласическата теория земята се подразделя на различни категории и много от идеите, разработени от класическите икономисти, са възприемат от неокласиците. Те придава акцент върху поземлените и екологичните ресурси. Предпоставка за това в неокласическата икономическа теория е, че икономическите агенти се управляват от личен интерес, което се изразява в максимизиране на полезността или в максимизиране на печалбата. В неокласическата парадигма същата логика се прилага към всички аспекти на използването на земята или ресурсите. Тези концептуални разделения в ученията за ролята на земята се оказват ефективни и полезни за разпределяне на поземлените ресурси в краткосрочен план. След прегледа на школите и влиянието им считаме, че отхвърлянето на неокласицизма от редица авторитети в науката и връщането/обръщането към класическото разбиране за ролята на земята като капитал оказва силно влияние върху новата институционална теоретична рамка.

Изучаването на ролята на земята в стопанския живот на обществата откроява ролята на поземлените отношения и има основополагаща и съществена ролята за развитието и усъвършенстването на икономическата теория. Първите изследвания в областта на ПО се фокусират върху ролята на земята като незаменим производствен фактор, използван в селското стопанство. От тук се извежда и значимостта на икономизирането на процесите при стопанското използване на земята като фактор за производство. Икономизираното изучаване на процесите във връзка с използването на земята е подложено на различни влияния: холистични, исторически и практически. На

идеята за холистичния модел залага и (Hurrelmann, 2002), чиито модел приемаме за най-приспособим и прилагаме за целта на настоящото дисертационно изследване. Влиянието на политиките на общностно и национално ниво, промени в законодателството, включването на екологичния фактор и др. също са обект на анализ, предвид по-доброто изследване на процесите в развитието на поземлените отношения, в т.ч. земеползването и земевладеенето. В *българските изследователски* среди проблематиката свързана с поземлените отношения традиционно е сред най-съществените обекти на анализ в редица научни трудове. Първото изследване за състоянието на поземлените отношения в България е публикувано през 1890 година в студията „По земеделския въпрос“ с автор Петър Габе. Професор Янаки Моллов създава Институт по аграрна икономика преди повече от осем десетилетия със задача да се изследват процесите във връзка с използването на земята в българското селско стопанство. През осемдесетте години Жак Аройо отдава голямо значение на българското селско стопанство като носител на блага за икономиката на страната. Учените от Институт по аграрна икономика Милка Колева, Михайл Михайлов, Васил Григоров, Диана Савова, Георги Кьосев, Румен Попов, Мария Рисина, Мимоза Младенова, Иванка Янакиева и др. имат съществен принос в изграждане и развиване на теоретичните и методологичните постановки за изучаване на ПО, чийто принос е актуален и към днешната дата. Принос за изследванията процесите на трансформацията и прилагането на световната теория у нас имат София Давидова, Иван Пенев, Диана Копева, Пламен Мишев, Никола Вълчев, Иван Кънчев, Юлия Дойчинова и др., които правят подробен обзор на селското стопанство и в частност на развитието на поземлените отношения преди влизането на България в ЕС..

Методологически подход

С оглед хипотезите, поставените цели и формулиранните задачи в дисертационното изследване, след апробиране, избираме подходящ методически инструментариум за анализа. С оглед интердисциплинарността и обхвата на проучването, считаме, че комбинирането/съчетаването на PESTLE модела с „Четири нива на социално-икономически анализ“ на Hurrelmann е надежден методически подход за обективизиране на изследователския процес и получените в хода на дисертационната разработка резултати.

PESTLE анализ

В началото на 2000 година редица автори, сред които Lawrence P. Carr, Alfred J. Nanni Jr., усъвършенстват мениджърската теория и адаптират/определят PESTLE и различните му

варианти спрямо средата която изследват. В стратегическото управление този тип анализ се ползва, за да се идентифицират, проследят и оценят промените, които настъпват в тези среди, основните фактори и тежестта, с която те влияят. Значимостта на тези промени е във факта, че те могат да променят конкурентната среда в отрасъла.

Таблица 1. Схема на компонентите на PESTLE анализа

Р (политическа)	Е (икономическа)	S (социална)	Т (технологична)	L (законодателна)	Е (околна среда)
Правителствена политика Политическа стабилност Корупция Външнотърговска политика Данъчна политика Трудовото законодателство Търговски ограничения	Икономически растеж Валутен курс Лихвени проценти Инфлация Разполагане на доход Процент на безработица	Темп на нарастване на населението Възрастово разпределение Кариерни нагласи Акцент върху безопасността Здравни нагласи Нагласи на начина на живот Културни бариери	Технологични и стимули Ниво на иновация Автоматизация R&D дейност Технологична промяна Технологично осъзнаване	Метеорологично време Климат Екологични политики Изменения на климата Натиск от страна на НПО	Закони за дискриминация Антитръстови закони Закони за заетостта Закони за защита на потребителите Закони за авторското право и патентите Закони за здравеопазването и безопасността

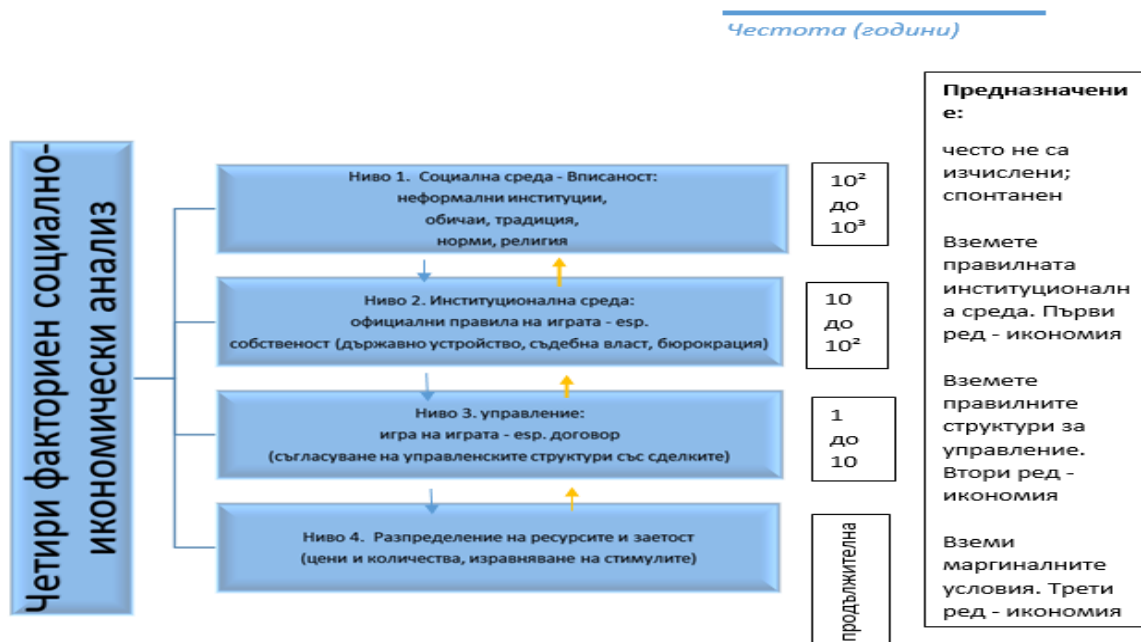
Източник: Адаптация на автора по: Marmol, T., Feys, B., Probert, C. (2019)

Четири нива на социално-икономически анализ

Четири нива на социален анализ е актуален теоретичен модел, който предполага анализиране на социално-икономическите промени в системата на селското стопанство и тяхното отражение върху поземлените отношения. По-широка картина на модела е представена от Hurrelmann през 2002 г., който прилага основната рамка, разработена от Оливър Уилямсън, "Четири нива на социален анализ", за описване на границите на пазарите на земя. Четири нива на модела се отличават със степента си на влияние върху пазарните трансакции и темповете им на промяна във времето. Първото, най-високо ниво, *вградеността*, е свързано с културни ценности като неформални институции, обичаи, традиции, норми и религия и социалната среда. Проблемите, които се идентифицират в тази област имат своя генезис в процесите след излизането на България от плановото стопанство. Всичко това е предпоставка и за оценъчна промяна на социалната среда, по-специално на отношението на българина към земята. Докато в традиционния модел, социалното ниво не играе съществена роля, то в българската среда динамичните социални промени са основен

двигател за промени и в останалите нива. Поради тази причина моделът е разширен и ниво 1 е разгледано по-подробно.

Фигура 1. "Четири нива на социален анализ"

Източник: Адаптирана схема по Williamson (2000) in The Four Levels of Institutional Analysis of Evolution of Joint Forest Management (JFM) in India: A New Institutional Economics (NIE) Approach

Второто ниво, *институционалната среда*, е подложено на продължителна промяна през десетилетия или дори столетия. Институционалната среда определя формалните отношения, "правила на играта", като правната рамка за правата на собственост, установена от националните администрации. Тези права се влияят и от законодателството на Европейския съюз. Освен от законодателството, поземлените отношения се влияят и от исторически предпоставки, които имат отражение в социално-икономическите фактори, определящи икономиката на отрасъл селско стопанство. Институционалната рамка е решаващ фактор тук (това отразява второто ниво на структурата на Оливър Уилямсън). Слабата институционална рамка може да възпрепятства и дори да парализира ефективното функциониране на пазарите на земя. Третото ниво е свързано с *управленските структури* и предоставя повече възможности за влияние върху пазарите и в резултат на това върху

цените на земята. Управлението е социална практика, която присъства във всички политически системи. Този термин произтича от необходимостта от реформиране и укрепване на аналитичните модели, прилагани през последните десетилетия, които се стремят да насърчат оптимални отношения между държавата и другите участници, за да насочват и адресират правителствени действия чрез всеобхватно социално споразумение. За българското селско стопанство основни политики през двата периода са САПАРД и ОСП. По-широко тези политики включват планове и регулации за териториално развитие, планове за управление на ресурсите, ограничения върху собствеността (кой колко земя може да купи), определени европейски мерки и правила за функционирането на пазарите на земя, кадастрална сигурност и др. Четвъртото ниво, което определя пазарите на земя, се нарича *разпределение на ресурсите*. В него се описват действителните сделки за обмен на собствеността. В резултат от взаимодействието между купувачи и продавачи пазарът определя цените на поземления ресурс. И четирите нива трябва да се разглеждат заедно, от холистична гледна точка. Моделът се фокусира върху ниво 2 (институционалната среда), ниво 3 (структура на управление) и ниво 4 (ресурс разпределение), тъй като те могат да бъдат повлияни най-силно от политиката. Ще разгледаме и ниво 1 (обичаи и традиции), но без да му отдаваме същата тежест в сравнение с останалите 3 нива.

Политиката за използване на земята и инструментите на съответната политика, не само предполагат определени модели за оценка на използването на земята, но също така оказват значително влияние и върху пазарната ѝ цена. Управляващата структура създава важна връзка между цените на земята, териториалното развитие и стимулите за развитие на поземлените отношения. Някои аспекти, които са важни за оценката на състоянието поземлените отношения са описани по-долу. Описва се фокуса, зададен от институционалната среда, и се разглежда по-подробно институционалната рамка за пазара на земя (второ ниво).

Основните елементи на европейската структура за управление (ниво трето) по отношение на пазарите на земя включва селскостопанската политика, в т.ч. и субсидиите, както и свързаните с това ограничения върху собствеността и прехвърлянето на земя. Европейската политика за пространствено развитие до известна степен също играе роля в ценообразуването на земята.

В ниво 4 (разпределение на ресурсите) определянето на цената е централният елемент. Тъй като ценообразуването на земята е един от фокусите в изследването на поземлените отношения, в анализа се обяснява методологията за определяне на цените. На основните фактори за тяхното изменение се отделя специално внимание в следващия етап на изследването. Четвъртото ниво включва всички ценообразуващи фактори като инфлация, търсене и предлагане, добавена стойност на продуктите и отражението им върху цените, корелация между цените на земята и цените на рентата. Прилага се и Европейски метод за ценообразуване на земята и връзката с рентата (František Střeleček, Jana Lososová, Radek Zdeněk 2010). Chavas and Shumway (1981) моделират цената на земята като функция на икономическия наем. Икономическият наем включва както земята, така и максималната печалба. Цената на земята се изразява като годишен дисконтиран поток. За тази цел е посочен моделът на Гордън с постоянен растеж. Gwartney (2004) сравнява наемите на земята и пазарната цена на земята. Гореспоменатият метод се основава на отношенията:

*Капитализация = Наем на земята/Пазарни цени (1), Пазарна цена на земята = (Наем на земята – такси/данъци)/Капитализация (2), Наем на земя = Пазарна цена на земята * Капитализация + Такси/Данъци (3)*

Оценката в анализа се основава на гореспоменатите отношения. Степента на капитализация е много чувствителен индекс, който изисква зададени точни параметри за оценяването му. За тази цел се използва и периодът на изплащане в години, тъй като той е добър показател: *Период на изплащане = 1/Капитализация(4)*

За това изчисление може да се използва статичен или динамичен метод. При статичния метод броят на годините за покриване на наема е реципрочна стойност на коефициента на капитализация. Динамичният метод изчислява времевата стойност на парите и позволява определянето на броя на годините по отношение на необходимия лихвен процент.

При определяне на цените на използваната земеделска площ (ИЗП) в ЕС през периода 1990-2018 г., данните за лихвеният процент на дългосрочния кредит както и за инфлацията се вземат от ЕВРОСТАТ (Евростат 2010), НСИ (Национални статистически изследвания) и аграрни доклади на МЗХГ. При определяне на наема на земята, приходи от селскостопанска дейност, наета земя, приходи, разходи и субсидии са използвани данни от FADN. В изследването се наблюдава зависимостта на между цените на земята в България и цената на

арендата. Темпът на прираст или темпът на растеж е статистически, икономически, иконометричен и финансов показател, който показва скоростта, с която един показател нараства или намалява на равни периоди от време. Изчислена е корелацията между цената на земята и цената на арендата и през R^2 стойности, което е квадрат на корелацията. В социалните науки е прието че корелацията има значение при стойност $r < -0.6$ или $0.6 < r$, а R^2 има стойност над $0.35 < R^2$.

Представените методологична рамка и методичен апарат са апробирани, което обезпечава, обективизиране на резултатите от изследването, надеждност на направените изводи и оформените приноси моменти от дисертационното изследване.

За прогнозиране в трета глава са използвани два модела. Използван е модел на капитализация на земята приспособен от унгарски изследователи. Общата цел на земеделските субсидии е да подкрепи доходите на земеделските производители. Освен това субсидиите влияят на пазара на производствени фактори и, съответно, водят до структурни промени. Подкрепата по СЕПП повлиява наемите на земя в новите държави-членки. Очакваната капитализация в интервал от 13-25% е значително по-висока, в сравнение със старите държави-членки, където средното ниво на капитализация се изчислява на 6%. За прогнози в страни членки от ЕС влиянието на общностната политика се изследва с помощта на сценарии, разработени с CAPRI. Подобни сценарии се разработват и за България след оценка на средата, политиките и съответно адаптиране/приспособяване на модела. За оценка на регионалното въздействие на съкращенията в бюджета на ОСП след 2020 г. както и върху производствените структури, така и върху селскостопанските приходи в ЕС, се прилага стимулационния модел CAPRI.

ГЛАВА ВТОРА: АНАЛИЗ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

PESTLE анализ на селското стопанство

Политическа среда

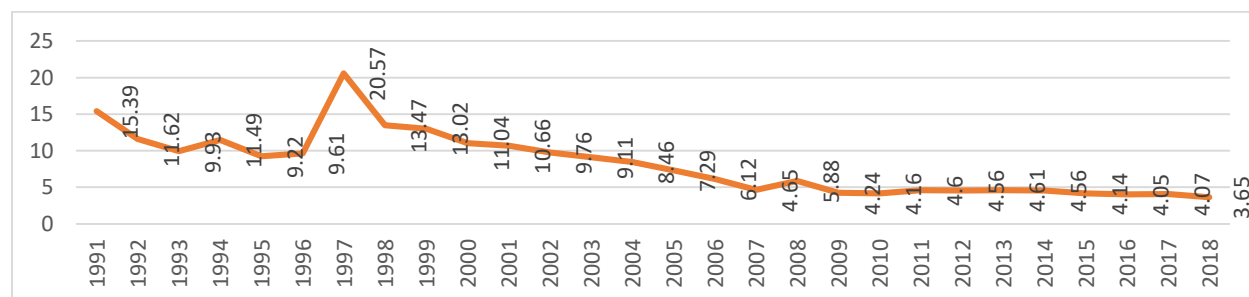
Като член на ЕС, България е част от системата за международна търговия и действащ агент на общия европейски пазар като с цел защита на потребителите са в действие различни закони. Една от основните цели на Европейския съюз (ЕС) е поддържане на стабилна стопанска среда за осъществяване на нормален производствен процес за стопанските субекти, за регионалните и национални икономики и за общността като цяло.

Въпреки горепосочените фактори в отрасъла на селското стопанство, страната е поставена пред предизвикателства от политически мотивирани решения взети по време на трансформацията. Тези решения водят до фрагментиране на земята и намаляване на продуктивността в отрасъла. По-ниската доходност в селското стопанство, в сравнение с другите икономически дейности, налага необходимост от подкрепа на земеделските стопани, за да им гарантира икономическа сигурност при кризи, да подкрепя техните доходи, за да останат в отрасъла, както и да се осигури устойчивост на селскостопанското производство. В България има система за управление на риска в селското стопанство, която не се прилага функционално. Застрахователният сектор изостава от средната стойност за ЕС-28, като процентът на участие е 2,1% на глава от населението в сравнение с 7,6% за повечето европейски страни. Застраховането в България е ограничено до градушки, докато загубите от суша и наводнения не са покрити.

Икономическа среда

България има изключително благоприятни природно-климатични условия за развитие на селско стопанство. От произвежданите земеделски продукти се осигурява храна за населението, суровина за хранителната индустрия, влакна, биогорива, лекарства и други продукти за различни стопански сектори. Селското стопанство в България се характеризира с поляризирана структура на стопанствата. (Аграрен доклад, МЗХГ, 2020). Делът на малките земеделски стопанства у нас, въпреки процеса на намаляване, е много по-висок от средния за ЕС-27. Малките стопанства осигуряват заетост и икономическата активност в селските райони. През разглеждания период 1991-2018 г. тежестта на селското стопанство като процент от БВП намалява (графика 1).

Графика 1. Относителен дял на селско стопанство от БВП на България в %

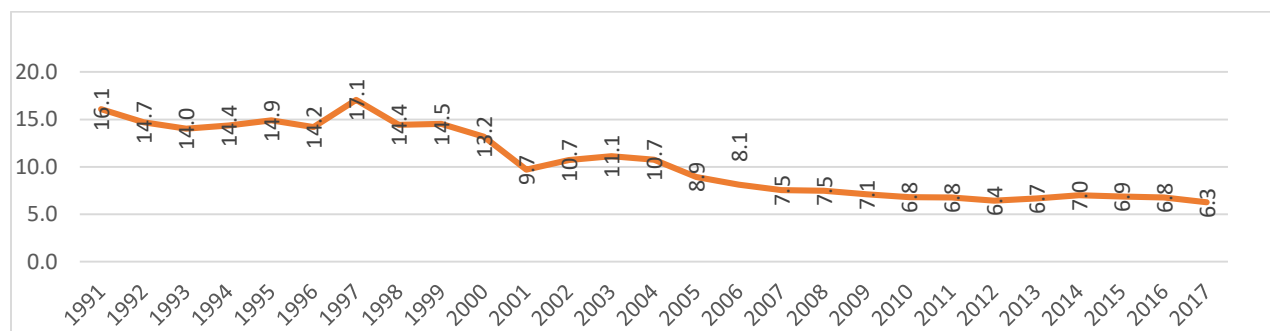

Източник: изчислено от автора по данни от НСИ

Социална среда

Социалната среда в България през последните тридесет години се характеризира с особености, типични за повечето страни в преход, а именно: рязко намаляване на жизнения стандарт на населението, повишаване на безработицата и др. Свободното движение на хора постави пред селското стопанство на страната и друг проблем - намаляването на работната ръка. Все повече жители на селата мигрират в градовете заради по-добрата инфраструктура, повече удобства и достъп до институции (графика 2).

Графика 2. Заети в селското стопанство в % от заетите в страната

Източник : изчислено от автора по данни от НСИ

В случая на България, увеличаването на застаряващото население, социалната тежест от недостатъчния ресурс в пенсионните фондове и комбинирането им с ниски заплати, принуждават голяма част от младото население да потърси работа и извън страната. Това води до недостиг на работна ръка, снижават конкурентоспособността и перспективите пред селското стопанство. За да се преодолеят тези негативни процеси и тенденции е необходимо да се въвеждат съвременни технологични решения в българското селско стопанство.

Технологична среда

Селското стопанство продължава да търси възможности за иновации, за да запази икономическата си конкурентоспособност и да се справи с предизвикателствата на устойчивото развитие. Това е в духа на усъвършенстването на PESTLE модела. Въвеждането в селско стопанство на високотехнологични решения предлага възможности за икономии по цялата веригата за създаване на добавена стойност. Това включва преминаване към автоматизация на транспорта и логистиката, което ще скъси разстоянието между селскостопанските продукти и потребителите и ще създаде условия за по-бързо и по-прецизно управление на запасите в складовете и магазините за търговия на дребно.

Законодателна среда

В българското секторно законодателство се очертават три основни по важност закона „Закон за собствеността и ползването на земеделските земи“, „Закон за арендата“ и „Закон за подпомагането на земеделските производители“. След 2007 те се синхронизират с „acquis communautaire“. Всеки от законите през периода, който разглеждаме подлежи на динамични промени, което води до променлива институционална среда и от там нестабилни икономически процеси. Реализирането на продукцията и функционирането на пазарите зависи именно от стабилното законодателство и политическа среда. Процеса за възстановяване на собствеността върху земята „в реални граници“ според ЗСПЗЗ води до нейното икономически необосновано раздробяване. Начинът на провеждане на поземлената реформа „оземли“ многобройни наследници на бивши собственици. Част от новите притежатели на поземлени имоти са обременени от новата придобивка, тъй като живеят в друго населено място и имат професионален профил, различен от този на селския стопанин.

Екологична среда

България като страна с благоприятни природо-климатични условия за земеделие, има съществени екологични проблеми. Част от тях произтичат от неспазване на законите за опазване на околната среда, липса на „екологична дисциплина“ и др. Това провокира приемането на Закон за опазване на околната среда през 2002 г. Същевременно, законодателството на ЕС става императивно за българския селскостопански производител. Увеличеното съдържание на торове в почвата води до попадане на азот и фосфор във водните басейни, което от своя страна води до еутрофикация. Това влошава биоразнообразието, което е с висока стратегическа значимост.

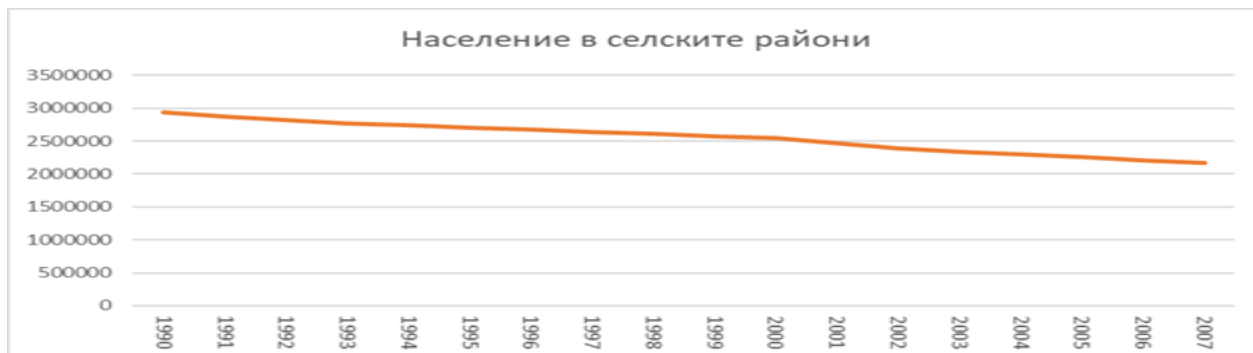
Четири нива на социално-икономически анализ

Поземлени отношения в периода на трансформацията

Ниво 1. През периода 1991-2007 г. в България настъпват съществени промени в облика на селското стопанство, селото като такова и ценностната система на българина. Започва обезлюдяване на селата и трайно преселване на работна сила към града (графика 3). Социалния ред в предхождащия период и плановото стопанство довеждат до откъсване от селото и отежнява процеса на оценяване на стойността на земята като стопански актив. След реституцията в реални граници, селскостопанската земя е собственост на поколение, което има различен социален облик и поминък. По този начин голяма част от земята остава

извън стопански оборот. Социалните предпостави през периода на преход към пазарно стопанство, играят роля на катализатор за поземлените отношения. В България обичайните права на земя в обществата обикновено се създават следвайки традиции и начини за даване права за ползване на земята от членовете на общността. Тези права на достъп могат да важат при използването на земята за дълъг период. Те често са права, разработени от предходни поколения при използването на земята.

Графика 3. Население в селските райони

Източник: НСИ

Ниво 2. В България обичая на потомствено предаване на земя е прекъснат от процесите започнали по време на плановото стопанство. Много от наследниците нямат връзка със земята и никога не са били част от процесите на обработване и нейното поддържане. Това води до трайно мигриране на селското население към градовете поради липсата на връзка земя – земеделец. Ефектът от реституцията може да бъде наречен “Via naufragii” или пътя на разделението (разбиването на части). След подялбата на вече комасираната през периода 1944-1989 години земя, се появяват множество собственици на малки парцели земеделска земя. Това се дължи на появата на голям брой наследници при връщането на земята в реални граници. Създава нова стопанска среда, а старата система на икономически отношения се променя с цел да отговори на обективните социални и стопански процеси. Отвореният капиталов пазар от своя страна повлиява силно върху класическата верига земя-труд-капитал и със своя неокласически дух измества погледа от земята към капитала, но само привидно. В първичния отрасъл и в политиките на земеползване и земевладеене протичат съществени процеси на промяна, които бележат българското селско стопанство за десетилетия напред. Структурните промени, както и тези в нормативната база (графика 4.) са първопричина за редица други проблеми, неразрешени

до днешни дни и подобно на домино ефект бележат българската икономика като цяло. Крайните стопански резултати и съвременното състояние на отрасъла са емпирична база за обясняване на част от настоящите проблеми, породени от прехода към либерално стопанство у нас. В останалите държави, където този модел на преход е работещ, това се дължи на традициите и утвърждаването му с времето и прилаганата практиката при подготвеността на стопаните за използването на земята като основен производствен фактор и максимизиране възвращаемостта на разходите. Това се дължи и типа на обществата, в които връзката на земеделските стопани със земята не е прекъсвана, тази системна връзка се анализира в ниво 1.

Графика 4. Поправки в законодателството на България свързано с земята 1991-2007 г.

Източник: Авторска графика изготвена по ЗСПЗЗ, Закона за Арендата и ЗПЗП

Среднис размер на земеделските земи у нас са в широк диапазон в отделните области (от 0,29 до 1,74 ха), което се отразява негативно върху земеделското производство. В райони с нисък среден размер на имотите, земеползването е затруднено, ползвателите изпитват по-големи от обичайните трудности при сключване на договори за ползване със собственици или техните наследници, изразяващи се от една страна в набирането на по-малки площи за ползване, а от друга – наличието на голям брой наследници, повечето от тези процеси са разгледани в Ниво 4 от анализа. Законодателството през този период е една от основните причини за горепосочените резултати в разпределението на земеделската земя. Политическите решения и необоснованите промени в институционалната среда води до упадък в социално-икономическата условия на българското земеделие. Много от земите в този период пустеят, въпреки че преди връщането в реални граници са били част от устойчиви земеделски структури на страната. От своя страна това води до загуба на позиции при производството на традиционни стоки за износ, за които България има

сравнителни предимства. Крайният резултат от гореизложените промени е намаляване на приноса на селското стопанство към БВП и БДС в националната икономика.

Ниво 3. След 2004 г., темпът на ръста на цената на земята надвишава в пъти нивата на инфлацията. Периодът, в който инфлацията би имала влияние върху цената в по-голяма степен е от 2000 до 2003 г. Субсидиите за производителите в българското селското стопанство са основен източник на финансови средства, получени по линия на предприсъединителната програмата САПАРД на ЕС.

Графика 5. Разпределение на плащанията по проекти САПАРД 2001-2009 г.

Източник: МЗХГ, ДФЗ-РА, САПАРД плащания по проектите

В периода на прилагане на САПАРД от незавършени проекти са пропуснати съществени ползи. Почти една трета от общо предвидените суми за проекти не са усвоени (графика 5). Малките земеделски стопанства не са кандидатствали за финансиране по програмата. Много малко са и реализираните и одобрени проекти за обновяване на фермите за мляко, откъдето произтичат основно проблемите с лошото качеството на продукцията за преработване. Реализираните инвестиции са предимно за големи предприятия, като в същото време голяма част от предприятията с остаряло оборудване не са подкрепени и отпадат от пазара. Като един от основните проблеми при прилагането на Програмата е недостиг на капитал в сферата на човешките ресурси и липсата на достатъчен капацитет за усвояване на парите. Дребните производители са изтласкани от пазара за сметка на едрите. В заключение, в България САПАРД води до подобряване резултатите при големите предприемачи и производители в селското стопанство, като това е за сметка на средните в долния квинтил на групата и малките. Програмата спомага и за увеличеното замърсяване поради липсата на мерки и практики за устойчиво земеделие и отговорност от бенефициентите за опазване на околната среда.

Ниво 4. Разпределение на ресурсите. Разглеждат земевладението и земеползването в страната в периода 1990 – 2007 г.. Данните са от САПИ ЕООД и МЗХ като повечето от тях са след 1999 г. поради липсата на такива сравними от по-ранни години в периода. Анализ на капитализацията на рената и земята няма да бъде правен в това ниво поради широко разпространената практика за изплащане на натурална рента, която не може да бъде изчислена и добавена към реалната или смесена рента. Горепосочените причини правят анализа на капитализацията на земята през рентата ако не невъзможно, то сложно и неточно. Разгледан е броя сделките със земя и продадената площ за периода 1999-2003 г., 1998 г. е отбелязана като годината, в която завършва аграрната реформа и процеса на реституция на земята. В този период в Североизточния район има най-голям брой осъществени сделки със земя 60%, докато в Югозападния, Югоизточния и Северозападния, те са от 2% до 8%. Най-слабо развит е пазара на земя в Югозападния район. Североизточния и Северния централен представляват 75% от продадената земя и 60% от сключените сделки. Отношението сделки и процент земя са пропорционални, което показва, че продадените земи не са с голям размер. Малоимотните и дребните селски стопани в този период не могат да си позволят закупуването на големи имоти за да са по-конкурентоспособни, затова по-големите парцели са закупени от крупни земеделски стопанства, едри арендатори и фирми извън земеделието. В разглеждания период следва да се отбележат поне две важни събития от институционална гледна точка, които влияят на пазара на земя и са свързани пряко или косвено с очакванията за растящо подпомагане на земеделските производители. Един от факторите за нарастване цената на земята и броя сделки е приемането на Закона за дружествата със специална инвестиционна цел (АДСИЦ) които се създават през 2004 - 2005 г. и започват да се конституират на пазара на земеделска земя.

Графика 6. Пазар на земеделска земя, ха

Източник: САПИ ООД към МЗГ (Система за агропазарна информация)

За сметка на това средната големина на парцела спада от 1.8 ха за сделка на 0.8 ха за сделка в края на периода през 2007 г. През 2001 г. са сключени 31840 сделки със земя, което е с 1/3 повече от предходната. Средната големина на парцел през 2000 г. е 1.7 ха, през 2001 г. е максималната за разглеждания период 1.8 ха, като спада рязко през 2002 г. до средните нива за периода.

Графика 7. Брой сделки със земеделска земя

Източник: САПИ ООД към МЗГ (Система за агропазарна информация)

След края на аграрната реформа през 1999 г. се наблюдава засилено търсене и предлагане на земя. Много от малоимотните собственици, които вече са променили начина си на живот, продават земята на по-ниски цени от реалните за региона. С времето, цените на земята започват да се увеличават и под натиска на търсенето. Все повече стопанства окрупняват използваната земеделска земя, с което се променя и облика на българското земеделие. Поради продължаващото действие на Закона за наследството в България, остават проблемите с неподелените земи. Издирването на наследници, за да се осъществи подялбата на собственост се затруднява, поради което се блокират продажбите и в много случаите земите остават пустеещи. От законодателна гледна точка, динамичните и необосновани промени в нормативната уредба са съпътствани с редица отрицателни за развитието на поземлените отношения процеси.

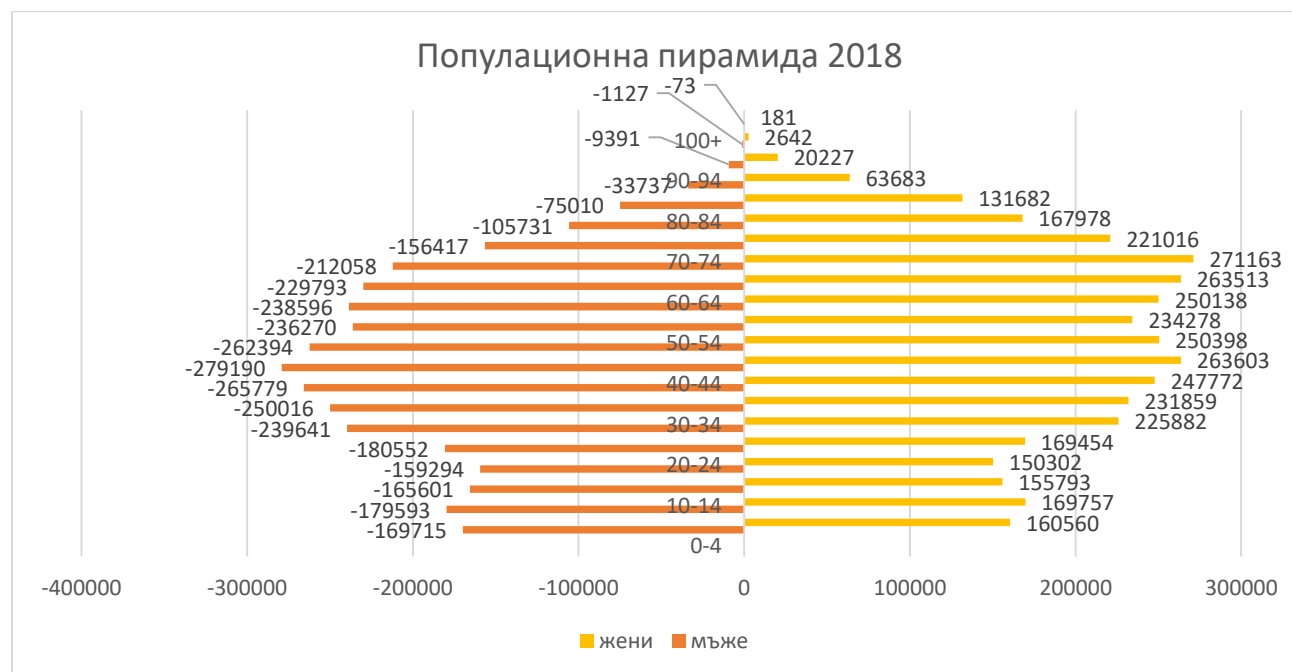
С откриването на преговорите за присъединяване към ЕС, пазарът на земеделска земя се активизира. Мотив за това е очакваната финансова помощ от предприсъединителните фондове. Това стимулира част населението към закупуване на земя. Все повече хора осъзнават бъдещите ползи от окрупняването на земеделски стопанства.

Поземлените отношения в общото европейско икономическо пространство

Ниво 1. Процеса на намаляване на населението продължава да се задълбочава и след 2007 година и влизането ни в ЕС. За да можем да направим реално сравнение на процеса е подготвена популационна пирамида от началото на периода и от края на периода. През 2007 г. процеса на застаряване на популацията продължава, като раждаемостта е с ниски нива, до 2017 г. този процес не претърпява промени и продължава. Това от своя страна води до застаряване на населението в селата, преместване на младото население в градовете и отежнява ситуацията в българското село. Голяма част от работоспособното население, което е мнозинство през 2005 г. в границите от 30-60 години, през 2017 г. попада в застаряващото население (графика 8). Работата в селата е трудоемка, което скъсява и цикъла на висока работоспособност и отказва от земеделски труд част от младото поколение, което е отгледано в градовете и няма изградена връзка с българското село.

През периода след влизането ни в ЕС, проблемите в социалната среда в България се задълбочават, западащите структури на институциите в селата и ниския стандарт за живот заедно с миграционните процеси село-град и застаряващото население са в основната на процеса на упадък на българското село. Всичко това води до проблеми в управлението при владееенето е стопанисването на земите както и начина на тяхното обработване.

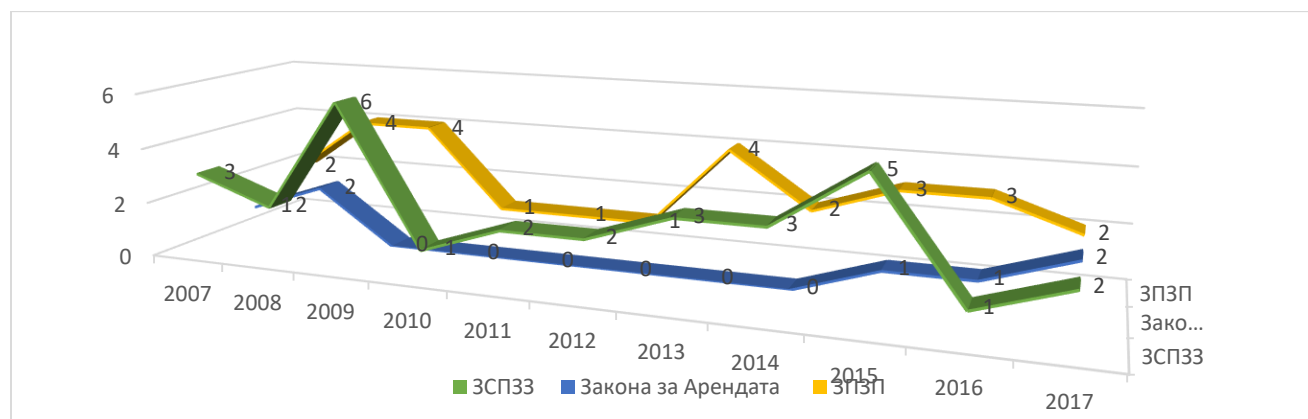
Графика 8. Популационна пирамида 2018 г.

Източник: изготвена от автора по данни на НСИ

Ниво 2. През 2007 г., а впоследствие и през 2014 г., са създадени нови разпоредби, относими към придобиването и притежаването на земеделска земя от чужденци или чуждестранни юридически лица, както и от граждани на държавите-членки на Европейския съюз, включително и от юридически лица от тези държави, които ще бъдат анализирани отделно в тази глава. След влизането на България в ЕС и прилагането на ОСП, наблюдаваните промени в законодателството са резултат и от адаптирането на националната институционална среда към европейските норми и стандарти. Част от промените са изискуеми предвид предпазване от нелоялни практики при прилагане на европейските мерки за подкрепа на земеделските стопани. И в периода след влизане в ЕС, продължава процесите на промени в секторното законодателството в страната. Този процес се явява фактор за нови динамични промени в поземлени отношения (графика 9).

Графика 9. Промяна в законодателството с ПО в периода 2007-2018

Източник: изготвена от автора въз основа на промени в българското законодателство

В резултат на проведената поземлена реформа към момента собствениците или наследниците им притежават имотите си в реални граници и на тази основа е създадена карта на възстановената собственост за всяко землище в страната, която се поддържа от МЗХГ до одобряване на кадастрална карта и кадастрален регистър. В повечето случаи причините за все още неприключилата реституция върху земеделски земи се дължи на факта, че правоимащите лица са наследници от трето и четвърто поколение, спрямо момента на отнемане на имотите, които не са в състояние да идентифицират старите имотни граници.

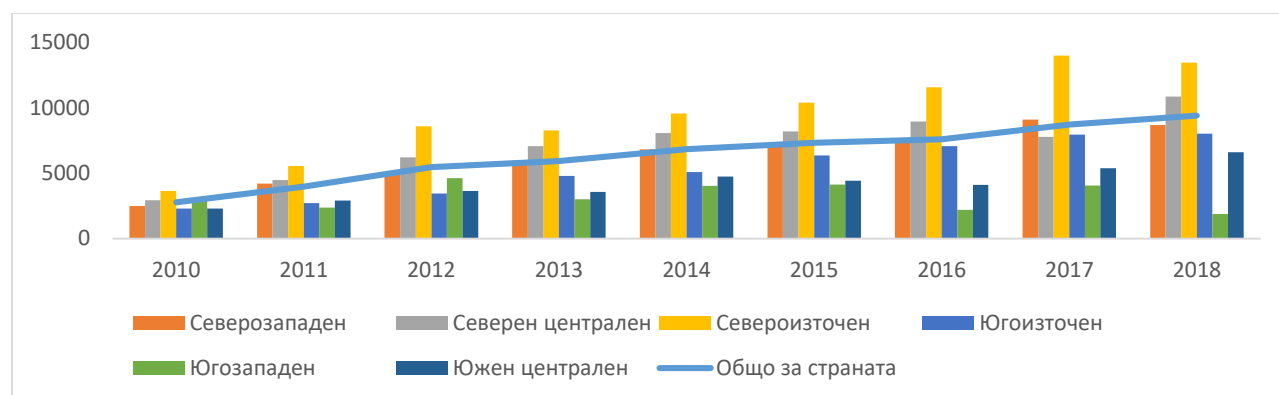
Данъчното облагане на земеделските субсидии у нас зависи от това дали те са платени на юридически лица, или на регистрирани земеделски производители - физически лица. Ако

помощта е преведена на юридическо лице, тя се отчита като приход. Данък ще бъде начислен единствено в случай, че дружеството отчете печалба. За разлика от фирмите, физическите лица не водят счетоводство за своите приходи и разходи, те не формират печалба и по закон се облагат доходите им, а не печалбата им.

Преди да се начислят 10% плосък данък върху доходите на фермерите, те имат право да си приспадат нормативно-признати разходи. Земеделските стопани - физически лица и ЕТ, които произвеждат непреработена продукция, приспадат 60% от общия си доход, като нормативно-признати разходи. Стопаните, които произвеждат преработена продукция, приспадат 40% от общия си доход, като необходими разходи. Прилагането на Общата селскостопанска политика (ОСП) в България е възпрепятствана от проблеми при стопанисване на земята, защото финансовата помощ се изплаща на единица площ. Поземлената реформа вече е формално приключила. Проявяват се проблеми в отрасъла поради нерационалното идентифициране на собствеността върху земята. По-голямата част от земята се притежава от жители на градовете, като почти 80% от тях са собственост на легатори, някои от които са се пенсионирали или са починали. В същото време голяма част от гражданите, които живеят в селски район притежават малко или никаква земя. Това е предпоставка за последваща фрагментация. Раздробяването на поземлените имоти продължава във всички райони на страната. Средният размер на поземлен имота е 0.64 ха и варира от 0.27 ха до 2.03 ха. Средният размер на ливадите е най-малък - 0,32 ха, а пасищата са най-големи - 1,34 ха. Средно размерът на обработваемата земя е 0.58 ха. Тези данни са от реституция на земята, където по-голямата част от земята е възстановена на легатори, където броят на наследниците е около 3-4 души. След разделянето на собствеността, средният размер на земята намаля значително поради факта, че ограниченията в Закона за наследството относно дялемостта на земята са много ниски (чл. 72 ЗНС) тази тенденция ще нараства с всяко поколение.

Ниво 4. Средната пазарна цена на земеделските земи, независимо от местоположението, размера и предназначението на земеползването, показват значителни разлики от година на година. След 2010 г. насам процентното съотношение между земя отдадена под наем и пазарната цена на земята е процент на капитализация на земеделската земя. Средният темп на ръст в цената на наема земя не трябва да надвишава 6%, при установените пазари за земеделска земя.

Графика 10. Средна цена на земеделската земя

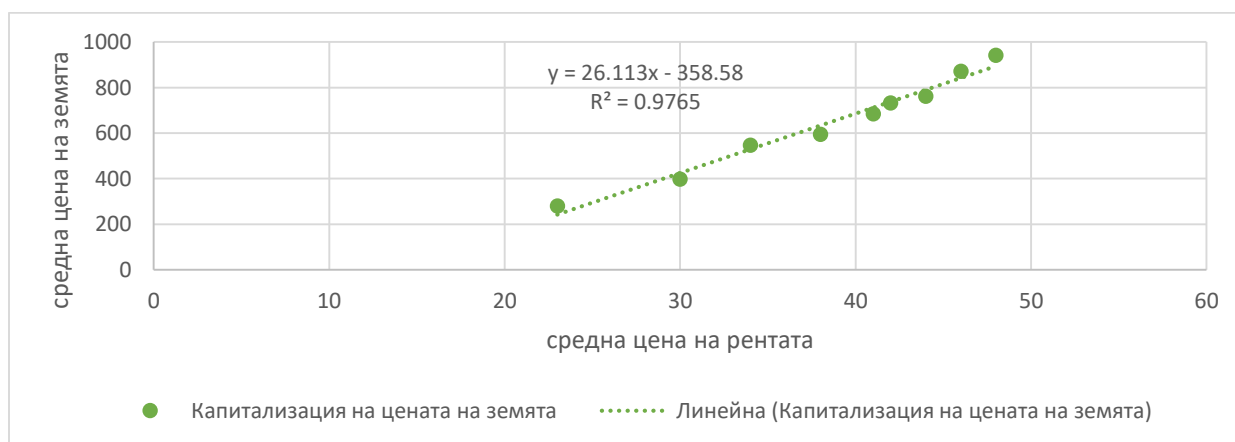

Източник: изготвена по данни на НСИ

Ръстът на цената за наем на земеделската земя не трябва да води до несъответствие между ръст на рентата и ръст на цените при промяната на собствеността на земеделската земя или до непропорционален растеж на цената на земята. След 2010 г. цената на земеделска земя в страната расте, през целия период в два региона земята има цени над средната за страната и това са Северния централен и Североизточния. Високото качество на земята, подкрепата от ОСП и специфичността на културите, която се отглежда в двата района (твърде често това са борсови стока), водят до тези постоянни покачвания в цената на земята. В Югозападния регион, се наблюдава най-малко средно покачване на цените на земята, това се дължи на планинския релеф, силната урбанизация и намаленото търсене на земя за селскостопански цели. Най-голямо покачване на цените в Южна България има в Югоизточния регион, където има съсредоточаване на винарски сортове лозя и продукция с по-висока добавена стойност за износ. Тези фактори са предпоставка за по-голямото увеличение на цените на земята както в Югоизточния така и в Южния централен регион. Размерът на продадената площ е пропорционален на броя транзакции, като се променя само където условията се нетипични за останалата част от страната. Четири от шестте региона имат относително равен брой транзакции и процент от продадената площ в цялата страна - Югозападен, Югоизточен и Северозапад и Северна Централна и Североизточна. Само в Югозападния регион има спад в броя на транзакциите. В сравнение с ЕС, в България делът на наетата земя е повече от два пъти по-голям. Административната цена на национално равнище се определя въз основа на потенциала на различните типове почви, близост до търговски центрове и добра инфраструктура и при изготвяне на оценката се взимат предвид редица фактори. Основни фактори влияещи върху стойността на земеделската земя. В

повечето случаи стойността на земята се влияе от такива фактори, като местоположението, транспортната достъпност, наличието на комуникации, форма, размери и др. При оценка на земеделски земи допълнително върху стойността влияе на и качеството плодородие на почвата. За разглеждания период, капитализацията е между 8.24% и 17.16% или средно 13.78%. Вярваме, че българската обработваема земя има някои уникални и много полезни характеристики - висока доходност при отчетен риск, ниска корелация (взаимна зависимост) към традиционни класове инвестиционни активи, силна връзка с растежа на нововъзникващ пазар с нисък политически риск, приближаване до цените на земите в страните от ЕС и създаване на сигурен паричен приход. Земеделската земя в България е подценен актив, цената ѝ заема най-ниското място измежду цените на земята в страните от ЕС. Естественото ценово приближаване създава атрактивен потенциал за нарастване от над 10% годишно на земята в България (средно за разглеждания период 17.16%). Друга много важна причина за растеж е комасацията на отделните поземлени имоти.

Графика 11. Капитализация на цената на земята

Източник: Изчислени от автора по данни на НСИ

Степента на тази линейна връзка, изразена като коефициент на корелация $R^2 = 0.98$, разкрива значителна статистическа зависимост между цените на земята и рентата. Данните на НСИ предоставят информация за цените от 2010 до 2018 г., като в този период те се движат неизменно във възходяща посока. Ако през 2010 г. средната цена на рентата е била 230 лв./ха, то през 2011 и 2012 г. тя вече се повишава с 30 и 34 лв. Следва ново повишение до 380 и 410 лв./ха за 2013 г. и 2014 г., както и 420 лв. през 2015 г. В следващите години цената се покачва с по 20 лв. годишно – 440 лв. през 2016 г., 460 лв. за 2017 г. и 480 лв./ха през 2018 г.

ГЛАВА ТРЕТА: НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Тенденции при прилагане на ОСП 2021-2027

Въз основа на взетите политически решения дефинирани в доклада на Европейската комисия “REFLECTION PAPER TOWARDS A SUSTAINABLE EUROPE BY 2030“, Парижкото споразумение и др., бъдещата ОСП се съсредоточава върху девет цели, отразяващи нейната икономическа, екологична и социално-териториална многофункционалност. Тя запазва двата стълба и двата фонда за селското стопанство в подкрепа на националните програми въз основа на интегриран подход. Във всеки случай преките плащания (отделени от производството и обвързани с производството) продължат да бъдат основен елемент на новата ОСП. Приоритети в следващия програмен период са: биоикономиката, иновациите и научните изследвания в селското стопанство, растителните протеини, здравето на растенията и животните. Развитието на нови модели на производство и потребление също спомогнат за по-благоприятно и зелено развитие на ОСП. Основен фокус за периода са климатичните промени и загубата на екосистеми и биоразнообразие, които застрашават благосъстоянието на съюза, перспективите за устойчив растеж и биологичните цикли на планетата. Биоразнообразието и екосистемите са все по-застрашени от човешки действия. Храните на животинска основа имат особено висок отпечатък върху земята. Бъдещата ОСП 2021-2027² продължава да осигурява достъп до висококачествена храна и силна подкрепа за уникалния европейски модел на земеделие с увеличен акцент върху околната среда и климата, подкрепяйки продължаващия преход към по-устойчив селскостопански отрасъл и развитие на жизнеспособни селски райони.

Влияние на СЕП върху капитализацията на земята

Таблица 2. Развитие на средния за страната доход от земя и наем на земя (2008–2018)

Година	Земя		Директни плащания b)	Пазарна цена на земята	Калкулирани	
	(factor) Факторен доход	Рента/аренда a)			Лихвени проценти % ^{c)}	Цена на земята d)
2018	333.37	240.00	97.86	4705.00	1.25	10586.3
2017	373.54	230.00	98.29	4360.00	1.60	8006.25
2016	313.75	220.00	100.56	3805.00	2.30	3904.35

² <https://ec.europa.eu/commission/publications/natural-resources-and-environment>.

2015	262.54	210.00	81.95	3660.00	2.50	4000.00
2014	285.79	205.00	136.65	3420.00	3.40	3355.88
2013	266.95	190.00	154.91	2745.00	3.50	3808.57
2012	219.66	170.00	132.22	2735.00	4.50	3600.00
2011	188.12	150.00	112.01	1990.00	5.40	3211.11
2010	164.83	115.00	91.47	1395.00	6.00	2655.00
2009	148.04	105.00	82.98	1560.00	7.20	2644.44
2008	211.12	100.00	65.38	1175.00	5.30	4279.25

Източник: НСИ, Евростат, БНБ - среден лихвен процент за годината

Забележка: (а) Наеми на земя; б) SAPS; в) Изчислени лихвени проценти; (г) Изчислено чрез лихвени цени на земята. Данните в таблицата са резултат от прилагане на модел за капитализация на земята проучван от автора по време на специализация в АКІ Унгария (Biró, Sz. 2019. Capitalization of direct payments in Hungary).

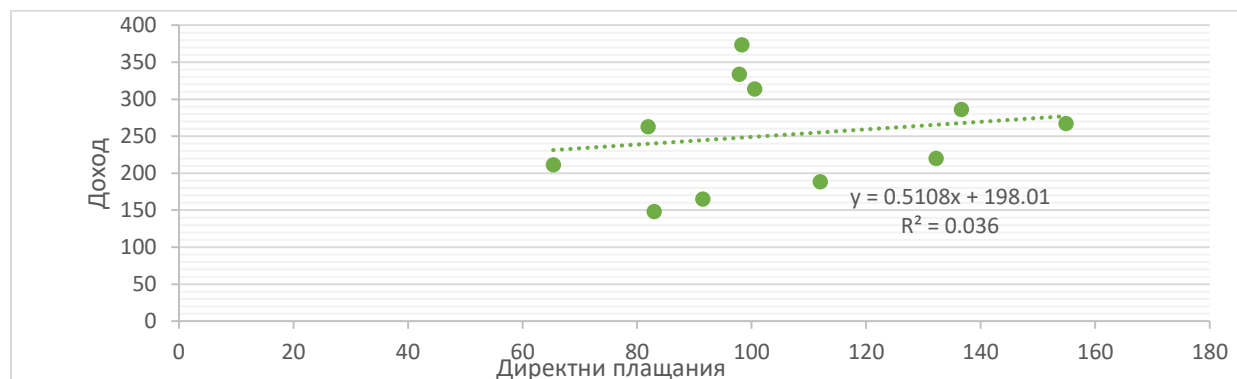
През периода 2008-2018 г. данните отразяват годишните промени на посочените показатели/фактори за промени в земеползването по години. Чрез лихвените проценти е изчислена максималната средна цена, която земеделската земя би могла да достигне. При нисък лихвен процент цената на земята е висока и обратното.

Изследване на връзката между факторния доход и директни плащания

Връзката между директни плащания (хиляда евро) и дохода от земя (хиляда евро) се определя чрез линейна регресия, като се използват средните национални данни за 2007-2017 г. Резултатът от монтажа е следното уравнение:

$$\text{Фактор доход} = 0,5108 \times \text{директни плащания} + \varepsilon$$

Графика 12. Факторният доход като функция на директните плащания, 2008–2018 г.

Източник: НСИ, Евростат, БНБ - среден лихвен % за годината - собствени изчисления

Информацията от графиката показва, че връзка между факторния доход и пряката подкрепа през периода при линейна регресия е слаба (не е статистически значима).

Директните плащания в България имат ниско влияние върху факторния доход, тъй като има други фактори с по-голяма тежест.

Изследване на връзката между наема на земя и пряката помощ

Връзката между пряката помощ (в евро) и наема на земя (в евро) се определя чрез линейна регресия, за която се използват средни данни за страната за период 2008–2018 г.

$$\text{Наем на земята/Рента} = 0,6798 \times \text{директна плащания} + \varepsilon$$

Процесът на капитализация донякъде е подобен на този на страните от ЕС-10. В България най-важният фактор е наемът за ползване на земята и факторният доход. Процесът у нас е нестабилен, което се потвърждава от тенденциите при капитализацията на земеделската земя.

Влияние на ОСП след 2020+ върху регионалното развитие

Промени в бюджета на ЕС ще доведат до сериозни промени както в подкрепяните политики, така и в селското стопанство. Много от мерките по първи стълб (подпомагане на доходите) ще бъдат с намаление в подкрепата и при нормална структура на селското стопанство и развити поземлени отношения, това не би довело до значителни структурни промени в земеползването. Поради стремеж към субсидии и засяване на земята с култури осигуряващи субсидиране, ще се наблюдава намаляване на земята, заета с култури, които ще имат намалено субсидиране/нямат подкрепа от страна на ОСП.

Таблица 3. CAPRI model изчисления промени в земеползването на ха. или стадо

Култури/ Промени в земеползването (1000 ха. или стадо)	Основни използван и данни	Brexit - 15% в реални изражени я	Промени	% Промяна (-15% от бюджета на ОСП) + Brexit	% Промяна (-30% от бюджета на ОСП) + Brexit
Използвана земеделска земя	5,348.27	5,021.11	-327.16	-6.12	-11.38
Зърнени храни	1,847.61	1530.67	-316.94	-17.15	-31.91
Маслодайни култури	1,163.61	1331.27	167.66	14.41	26.80
Други земеделски култури	139.20	45.67	-93.53	-67.19	-124.97
Зеленчуци и трайни култури	159.72	185.49	25.77	16.14	30.01
Фуражни дейности	1,879.97	1862.84	-17.13	-0.91	-1.69
Отделяна земя и угар	158.18	65.15	-93.03	-58.81	-109.39

Всички дейности от отглеждане до преработка в говедовъдството	377.96	403.15	25.19	6.66	12.40
- В това число говеждо месо	69.98	75.18	5.20	7.43	13.83
- В това число мляко	307.98	327.97	19.99	6.49	12.07
Други животни (свине и др)	272.88	500.69	227.81	83.48	155.28
Други животни (птици и др)	0.69	0.88	0.19	28.27	52.58
Всички дейности от селското стопанство	5,999.11	5021.11	-978.00	-16.30	-30.32

Източник : собствени изчисления CAPRI model

С намаляване на бюджета на ЕС настъпват и големи промени на национално равнище. В България след 2020 г., се очертават корекции и промени при отглежданите култури и динамика при площите под угар, при площи, заети с други земеделски култури, които включват: бобовите растения, картофи, захарно цвекло, лен и коноп, тютюн, други технически култури. В селското стопанство на страната и в частност в сектора на животновъдството промените в бюджета на ЕС могат да доведат до и положителни промени като увеличаване на животинските единици отглеждани във фермите. Резултати от моделирането показват много по-голямо разнообразие за възможните структурни промени в подотрасъл „Животновъдство“. Въпреки това беше установено, че основните пазарни прогнози при прилагането на модела CAPRI оказват силно влияние върху потенциалното въздействие на промени в бюджета, поради което, особено в животновъдството, резултатите от моделирането ще се тълкуват много предпазливо.

Селскостопанската конюнктура в България при липса на първи стълб

Най-големи промени се открояват при земята в угар (табл. 4). Въпреки че през 2009 год. се отмени задължителното оставяне на земя под угар, много от стопанствата в България

Таблица 4. Промени в използваната земя или стадо при липса на първи стълб.

	Големина на използваната земя или стадото (1000 ha или 1000 heads)			Сравнено с основните данни
Култури/ Промени в доходите на ха. или животно	Основни използвани данни	Сценарий 1 (без първи стълб)	Абсолютна промяна	Процентна промяна
Използвана земеделска земя	5,348.27	4,865.96	-482.31	-9.02%
Зърнени храни	1,847.61	1,769.28	-78.33	-4.24%

Маслодайни култури	1,163.61	1,111.71	-51.90	-4.46%
Други земеделски култури	139.20	134.12	-5.08	-3.65%
Зеленчуци и трайни култури	159.72	157.61	-2.11	-1.32%
Фуражни дейности	1,879.97	1,650.20	-229.77	-12.22%
Угар	158.18	43.06	-115.12	-72.78%
Всички дейности с добитък	377.96	359.14	-18.82	-4.98%
Дейности с говеждо месо	69.98	60.58	-9.40	-13.44%
Всички млечни	307.98	298.57	-9.42	-3.06%
Други животни (свине и др.)	272.88	263.52	-9.36	-3.43%
Други животни (птици и др.)	0.69	0.69	0.00	0.00%
Пасища	1,675.11	1,440.86	-234.25	-13.98%
Обработвана земеделска земя	3,673.16	3,425.10	-248.06	-6.75%
Всички дейности от селското стопанство	5,999.11	5,488.63	-510.48	-8.51%

Източник: собствени изчисления с CAPRI

продължават практиката заради високите плащания по мярката. За земи под угар, ЕС внася допълнителни мерки и плащания за оставяне на площите без обработка. Без тези плащания, много от собствениците ще предпочитат земята им да бъде обработвана и да носи доход. Голяма промяна се наблюдава в използването на пасища -13.98%. Обработваната земеделска земя също намалява при намаляване на директните плащания на единица площ. Друга съществена промяна се наблюдава при дейностите с говеждо месо. Поради намаляването на пасищата и трудното отглеждане на животните, се наблюдава спад от -13.44%. Намаляват и големината на стадата при млекодайния едър рогат добитък. Изследването показва, че производството на краве мляко в България е икономически неустойчиво и ще бъде застрашено, ако бъде намалена подкрепата за стопанствата. Голямата разлика между себестойността и изкупните цени обуславя оставането на значителна част от произведеното мляко в стопанствата и последващата му директна продажба или преработка в млечни продукти. За 2016 г. средната продуктивност на млечните крави в страната е 3.77 т. за годината (ЕС, 2020А), т.е. 12,6 кг. сурово мляко на ден и себестойността на килограм мляко е 0.87 лева, при изкупна цена за 2016 от 0,53 лева/кг. (ЕС, 2020В).

В анализа се открояват неравенства/дисбаланси, резултат от прилагането на ОСП в българското селско стопанство. Въпреки общото положително влияние, което ОСП оказва върху стопанската среда в отрасъла, подпомагането по Първи стълб са в основата и на

множество дисбаланси и проблеми. Решения за тези проблеми биха били районирането на подпомаганите култури по микро райони с цел премахване на настъпилото моно културно отглеждане, спирането на отглеждане на култури на места, където няма подходящи природни дадености (климат, почви, влажност и др.). За устойчиво развитие на животновъдството е необходимо създаването на кооперирани мандри и специализирани продукти на регионален принцип, които да са специфични, за да не се конкурират помежду си на пазара. Българското животновъдство е силно зависимо от подпомагането, като това говори за нужда от стимулиране и от страна на държавата. Оптималният вариант е подпомагане на производството на единица произведена продукция, което води до изсветляване на дейността в животновъдството и подпомагане на качествено мляко, което ще доведе до по-високи добиви и устойчивост на фермите и на подотрасъла.

ОБОБЩЕНИЕ:

В следствие на проведеното дисертационно изследване, авторът установява, че всеки от факторите влияещи върху институционалната средата има съществена роля при оформянето на стопанската конюнктура, в която функционира селското стопанство и усъвършенстването на поземлените отношения. От изключително значение са политическата среда и законодателната рамка за състоянието на социално-икономическата среда и зрелостта на обществените отношения в селското стопанство.

Разработени са четири хипотези, посредством които се определя развитието на поземлените отношения в българското селско стопанство под влиянието на институционалната среда. На базата на проведеното изследване и прилагането на “Четири факторния социално-икономически анализ“ се потвърждава тезата на дисертационния труд, че проблемите, свързани с ПО са основополагащи за състоянието на селското стопанство и мястото на отрасъла в икономиката на страната като цяло.

За проверката на заложените хипотези бяха анализирани и оценени факторите влияещи върху земеползването и земевладението в България.

Потвърди се първата хипотеза на изследването, че преходът от планово управлявано към пазарно стопанство без икономически анализ и подходяща законодателна рамка, при прилагане на чисто политически решения, води до неефективно използване на поземлената собственост.

Въз основа на анализа се потвърждава, че реституционните процеси протичат хаотично, законодателството променя динамично институционалната среда, обременява бюрократичната структура, което затруднява нормалното функциониране на двата сегмента на поземлените отношения - земеползването и земевладението. Това доказва втората хипотеза.

При направения анализ след присъединяването на страната към общото европейско икономическо пространство, се потвърждава третата хипотеза: Институционалната норма на ОСП е съществен фактор за съзряване на поземлените отношения, за активизиране на пазара и усъвършенстване на земеползването и земевладението.

Динамичните промени в поземлените отношения имат активно влияние върху стопанската среда за функциониране на отрасъл селско стопанство у нас и са съществена характеристика на четвъртата хипотеза, която също намира своето потвърждение в проведеното от нас дисертационно изследване. Процесите, които се изследват при четирите нива на социално-икономическия анализ, очертават в най-голяма степен значимостта и необходимостта от продължаване на провеждането на прецизен и обоснован икономически анализ при всяко от нивата (социално, институционално, управленска и разпределение на ресурсите) за оформяне облика на българското селското стопанство в различните периоди.

Въз основа на критичния прочит на икономическите теории се откроява мястото и ролята на земята в стопанската практика и значимостта за развитието на обществените отношения. След този преглед се открояват най-значимите и актуални за изследването теории, като авторът отхвърля идеите на неокласическата школа, където ролята на земята е преместена към капитала. Според нас земята има специфична роля в икономическата теория и сме приели виждането на класическата школа, която откроява триадата: земя, труд и капитал. Изведени са значимостта на процесите при използване на поземления ресурс в различните времеви епохи и се откроява влиянието на динамиката на тези процеси при формирането на икономическите теории, школи и направления. При прегледа на школите се установява, че дори в зародиша им се откроява силното влияние на институционалната среда, което откроява същността и значимостта на институционалната норма, която доминира развитието на поземлените отношения в икономически план, в качеството им на обществени отношения в първичния отрасъл. С оглед теоретичния преглед на школите и редица прилагани методологически решения за открояване ролята на поземлените

отношения и апробиране на конкретни методики, се прави подбор на работещите методи, който се прилага въз основа на сродна институционална среда и стопанска конюнктура с държави със сходен социално-икономически модел на развитие. Въз основа на избраната методология се прави структурирано изследване на влиянието на институционалната среда върху поземлените отношения. С оглед обективизиране на резултатите при анализа, периодът на изследването се разделя на два подпериода, предвид различната институционална среда и различните митологични решения при събирането на емпиричната информация. Ясното дефиниране на ограничителните условия при изследването е определящо за обективността и актуалността на научните резултати.

PESTLE анализа откроява силните и слаби страни при всеки от факторите, които влияят върху стопанската средата. Политическата среда и динамичната законодателна рамка не благоприятстват пълноценното развитие на икономическата система в земеделието, което се отразява и върху социалната среда. Това от своя страна не позволява оптималното отплащане на прилаганите технологични решения и снижава възможностите за подобряването на екологичната среда в земеделието. PESTLE анализа доказва, че политическата среда и институционалната норма произлизаща от нея са в основата на подобро и улеснено икономическо развитие. В периода на трансформацията промените в поземлените отношения се осъществяват с мотив да бъде възстановена справедливостта, което предполага решения в дисонанс с развитието на икономическата система в земеделието. След разграждането на плановото стопанство, взетите решения за промяна на институционалната среда резултират в множество дисбаланси в селскостопанската система. Част от проблемите в отрасъла след разграждането на плановото стопанство се пренасят и след влизането на България в ЕС-27. Новата институционална рамка води до неравенства и динамична стопанска конюнктура, с различно влияние в подотраслите и секторите на българското земеделие. Въз основа на изследване на капитализацията на земеделската земя в България след влизането ни в ЕС стигаме до извод, че най-важните фактори са наемът на земята и факторният доход. Промените на дохода в следствие на ОСП водят до окрупняване на стопанствата, заграбване на земя от големите стопански структури. Изследването на капитализацията на земята показва, че цените на земеделската земя в България все още не са достигнали оптималната стойност и размер. Цените за наемане на земеделска земя са динамични и не следват създаваната стойност от отглежданите култури. В България,

възвръщаемостта от инвестиции в земеделската земя е особено висока и при преглед на периода на изплащане през рентата установяваме, че изплащането е за 10 години. По-бързо е от периода в държави с развити поземлени отношения (25 годишен период).

В селското стопанство на страната и в частност в подотрасъл животновъдство, промените в бюджета на ЕС могат да доведат и до положителни промени. Резултати от моделирането показват много по-голямо разнообразие за възможните структурни промени в секторите в подотрасъл „Животновъдство“. Подпомаганията по Първи стълб е в основата за проява на диспропорции/дисбаланси в селското стопанство. Промяната в начина на подпомагане би довела до благоприятни ефекти за възстановяване на интензивни производства в българското селско стопанство. Множество малки и средни земеделски стопанства биха продължили да стагнират и изчезват от пазара. Без необходимото им подпомагане, има риск да останат нежизнеспособни.

III. СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

✓ Извежда се значимостта на проблемите при изучаването на използването на поземления ресурс за развитието на икономическата теория, за еволюцията и усъвършенстването на икономическите школи в исторически план и в съвременното;

✓ Разкрива се комплексното влияние на факторите, динамизиращи институционната среда в българското селско стопанство. Прилага PESTEL за пръв път при анализ на селското стопанство и изучаване на поземлените отношения у нас.

✓ Адаптира актуалния теоретичен модел за Четирите нива на социален анализ, което осигурява прилагане на холизъм при (анализиране на институционалната среда) изследване на релациите между развитието на поземлените отношения и отражението им върху социално-икономическите промени в системата на селското стопанство.

✓ Откриване на дисбаланси в българското селско стопанство при прилагане на иновативния CAPRI модел на ЕС.

IV. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Mihailova, M. (2020). The state of agriculture in Bulgaria - PESTLE analysis. In: Bulgarian Journal of Agricultural Science 5(26): 935-943. 2020.

Mihailova, M., Yovchevska, P. (2021). Synergy between EU Policy and Good Management of Land Resources in Bulgaria In Regional formation and development studies, Journal of Social Sciences No. 2 (34), Klaipėda, 2021, p. 119- 130 ISSN 2029-9370

V. ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ

Декларирам, че настоящия дисертационен труд е изцяло авторско изследване и в неговото разработване не са ползвани в нарушение на авторските им права чужди публикации и разработки.